

SYNTAKTICKÁ SCHÉMATA NEVĚTNÁ A NADVĚTNÁ

MILAN JELÍNEK (Brno)

1. Téměř všechny syntaktické práce se shodují v tom, že základní jednotkou jazykového projevu je věta. Myšlenka nemůže být jinak sdělena než větnou formou, a proto i jméno, příslovce nebo citoslovce, stane-li se nástrojem k vyjádření myšlenky, nabývá větného charakteru. Nic na věci nemění, že se někteří syntaktikové zpěčují zařadit tyto jmenné větné útvary mezi větná schémata (vzorce), zužující tak pojem věty jen na schémata slovesná. Musí si stejně vypomáhat nějakým jiným termínem (např. „výpověď“), který zřetelně ukazuje na sdělnou celistvost neslovesného útvaru. Domnívám se, že není výhodné měnit obsah již ustáleného termínu „věta“, a že bychom tedy mezi větná schémata měli řadit jak schémata s určitým slovesem, tak i schémata neslovesná. Obojí jsou přece uložena v syntaktickém systému jazyka vedle sebe jako prostředky výběrové a realizují se podle konkrétní sdělné potřeby. Je sice pravda, že se schémat slovesných užívá v podstatně širší funkční oblasti než schémat jmenných nebo interjekčních, ale to je fakt stylistický, který nemůže rozhodovat o tom, zdali jedna schémata zařadíme do syntaktického systému a druhá nikoli. Ostatně srovnáváním slovanských jazyků zjistíme, že v nich poměr mezi užíváním schémat slovesných a jmenných není stejný. Největší tendenci k uplatňování slovesných schémat pozorujeme v srbocharvátštině a slovinštině, nejmenší pak v jazycích východoslovanských. Střední postavení zaujímají po této stránce jazyky západoslovanské.

Mluvíme-li o větných schématech, máme na mysli syntaktický systém jazyka, ke kterému docházíme abstrakcí nejen od konkrétních podmínek, za nichž jazyk funguje, nýbrž i od lexikální náplně schémat. Abstrakční pochod je ovšem spojen s pochodem zobecňovacím, který umožňuje stanovit typy větných schémat existujících v jazykovém systému a vystupujících ze své systémové potenciálnosti v promluvovou realizovanost při konkrétní sdělné potřebě. Přisuzujeme-li větným schématům potenciálnost a promluvovým větám realizovanost, nechceme tím nikterak popírat reálnou existenci větných vzorců jako základních složek jazykového systému, nýbrž chceme jen upozornit na jejich krajně zobecněnou povahu. Tato vlastnost v sobě právě zahrnuje potenciálnost vzhledem k běžnému fungování jazyka. Konkretizace větných vzorců se dosahuje výběrem lexikálních prostředků podmíněným sdělnou potřebou, jejich morfologickou obměnou vyžádanou daným větným sché-

matem a slovosledným rozvržením zapojujícím konkretizované schéma do kontextové souvislosti. Jazyk tedy funguje opačně, než je postup, kterým dospíváme k pojetí větného schématu jako složky syntaktického systému jazyka.

Nemůže být sporu o tom, že lze podat úplný přehled základních větných schémat, tj. takových schémat, podle nichž se budují dvojčlenné a jednočlenné věty slovesné i neslovesné. Rozborem realizovaných větných vzorců dokonce zjistíme, že počet základních větných schémat je poměrně nízký. Začneme-li však přihlížet k rozvíjejícím členům subjektu a predikátu, počet větných schémat neobyčejně vzrůstá. Nabízí se tu však otázka, zdali větné schéma s rozvitým subjektem nebo predikátem nebo s rozvitým subjektem i predikátem nevzniká sekundárně dosazením primárního nevětného schématu, podle něhož se rozvíjí holý subjekt nebo predikát, do základního schématu větného. Domnívám se, že tato dvojstupňovitost složitých větných schémat je zcela zřetelná, a že bychom proto měli syntax jednoduché věty dělit na oddíl základních schémat větných a oddíl schémat nevětných. Vzniknou tu ovšem jisté potíže, např. při zařazování schématu doplňkového nebo při posuzování nevětného schématu, jehož součástí je člensky vztážná věta přívlastková nebo spojková věta příslovečná.

Než přejdeme k otázce syntaktických schémat nevětných, pokusíme se odpovědět stručně na otázku, jakou úlohu má při vymezení schémat větných intonace. Patří vůbec k prostředkům, které charakterizují větné schéma? Zjistěte patří. Bez ní nedovedeme u schémat neslovesných rozhodnout, zdali jde o schéma větné či nevětné či o pouhou složku schématu nevětného. Nemáme tu však na mysli konkrétní intonaci věty promluvové, nýbrž intonační schéma spjaté s větným schématem systémovým. K pojmu intonačního schématu větného docházíme podobně jako k pojmu všech složek jazykového systému abstrakcí od prvků podmíněných konkrétními sdělnými potřebami a také od prvků, jejichž výběr závisí na vlastnostech a zvyklostech mluvčího individua. Musíme tu však zdůraznit, že větné schéma intonační samo o sobě nestačí k vytvoření větného schématu syntaktického, nýbrž že tu spolupůsobí prostředky slovnědruhové, morfologické a zčásti i vazebné a slovosledné. Pokud jde o intonaci, je přítomna i v projevech psaných, ovšem pro nedokonalost prostředků grafických je jen symbolizována.

2. Vraťme se k otázce syntaktických schémat nevětných. Existují tato schémata nezávisle na syntaktickém schématu větném? Nic nebrání tomu, abychom jim přiznali samostatnou existenci. Stávají se sice složkami větných schémat rozvitých a jen jako složky těchto schémat vstupují do promluvového oběhu, ale existují již před svým zařazením do schématu větného. Podle nich se totiž uskutečňuje pojmenování pojmových jednotek, ať již těsných nebo volnějších nebo zcela volných, což poskytuje základní předpoklad pro vytvoření rozvitých větných schémat. Jde tedy o syntaktická schémata slovně spojovací, která slouží k vyjadřování pojmových jednotek, na rozdíl od syntaktických schémat větné spojovacích, do nichž se ukládá relativně uzavřená myšlenka.

Řekli jsme, že schémata nevětná existují před svým vřazením do rozvitého schématu větného. To znamená, že za primární proces — ovšem z hlediska synchronního — považujeme pojmenování a teprve za sekundární predikaci, kterou se pojmenované pojmové jednotky uvádějí do vztahu vytvářejícího myšlenku. Schémata pojmenovávající se ovšem podle vzorce větného morfologicky modifikují, přičemž se obměňuje nejen určovaná část pojmenovávacího schématu, nýbrž i část určovací, pokud je vyjádřena kongruentně. Kromě toho všechna pojmenovávací schémata dostávají ve větném vzorci příslušnou větnou intonaci a rozvrhují se podle slovosledného schématu vyžadovaného daným větným vzorcem i jeho zapojením do kontextové souvislosti. Chceme-li vystihnout tyto změny způsobené u pojmenovávacích schémat jejich vřazením do schématu větného, můžeme označit syntaktická schémata pojmenovávací termínem schémata členská. Tato schémata nevětná mohou být jedno-
stupňová (např. *národní výbor, cesta lesem, vypustit družici, učit se ve škole*) nebo
vícestupňová (např. *místní národní výbor v Mikulově, vypustit umělu družici do vesmírného prostoru*). Vícestupňovost schématu vzniká tím, že do pojmenovávacího schématu vstupují již hotová schémata nižšího stupně. Např. v slovním spojení *rada místního národního výboru v Mikulově na Moravě* odhalíme postupným rozbořením tyto pojmenovávací jednotky o stále nižším stupni rozviti: *místní národní výbor v Mikulově na Moravě; místní národní výbor — Mikulov na Moravě; národní výbor*. Ve školních mluvnicích se stupňovitá závislost složitých pojmenovávacích jednotek ukazuje na tzv. větných dvojicích, jimiž lze dobře vystihnout schéma celého pojmenování. Vznikají tu sice jisté potíže při určování závislosti různorodých adverbialních určení (např. *jít lesem v noci* × *jít v noci lesem*), ale ty lze vyřešit, přihlížíme-li k širšímu kontextu (např. mluví-li se v předcházejícím kontextu o *chůzi lesem*, pak časové určení *v noci* rozvíjí již hotové pojmenování *chůze lesem*). Pokud jde o subjektový doplněk, který se vztahuje zároveň k subjektu i predikátovému slovesu, musíme ho považovat za produkt vztahu větotvorného. Má však svůj základ v pojmenovávacím schématu, které se skládá z určitého slovesa a jeho způsobového příslovečného určení (např. větu *přednášel nepřipraven* lze chápat jako větotvornou transformaci pojmenovávací jednotky *přednášet nepřipraveně*). Přijmeme-li toto stanovisko, pak věty se subjektovým doplňkem budeme považovat za zvláštní schéma větné, vznikající větotvornou úpravou předem daného pojmenovávacího schématu sloveso + způsobové příslovečné určení. Snad tu ani nemusíme připomínat, že máme na mysli synchronní stav, nikoli genezi doplňku.

Mohli bychom se dlouho zabývat výčtem různých pojmenovávacích schémat, ale to není účelem našeho diskusního příspěvku. Poznamenáme jen, že sem zahrnujeme tato základní schémata: substantivum s atributem shodným a neshodným (např. *přímý pohled, pohled do očí, pohled zpřímá*), sloveso s předmětem (např. *podat ruku, podat ruku příteli*) nebo s příslovečným určením (např. *běžet rychle, běžet do města*), adjektivum s tímiž členy (např. *podávající ruku, podávající rozpačitě*) a adverbium s adverbialním určením (např. *pozdě večer, velmi dobře*). Nabízí se otázka, co odpovídá

těmto pojmenovávacím schématům v plánu myšlenkovém. Jak si vůbec můžeme vysvětlit, že vstupují do větného schématu již hotová, zformovaná? Domnívám se, že v obsahu vědomí odpovídají pojmovým celkům. Užívám termínu „pojmový celek“ proto, abych na jedné straně upozornil na větší složitost pojmenovávaného obsahu proti pojmu, na straně druhé pak zdůraznil celistvost tohoto obsahu. Jde tu ovšem o plynulý přechod mezi pojmem a pojmovým celkem, odrážející společensky podmíněné a někdy i individuálně motivované pohyby v obsahu našeho vědomí. Věc se ještě komplikuje tím, že se jazykové vyjádření zpravidla opoždí za vývojem vědomí, a to zvláště v těch jazycích, v nichž nová slova vznikají převážně derivací. Tak se stává, že obsah, který je ve vědomí zřetelně uložen jako pojem, má pojmenování dvojslovné nebo víceslovné, např. *psací stroj*, *plnicí péro*, *jednotné zemědělské družstvo*, *dvadctiletá střední škola*, *dialektický materialismus* atd. Předstih vědomí před pojmenováním není ovšem výhodný, a proto vědomí vykonává tlak na pojmenování, aby se stav onomatologický vyrovnal s ontologickým. Jistá konzervativnost spisovných jazyků, vyplývající z nutnosti jejich poměrné, tj. časově omezené stability, způsobuje, že si jednoslovná pojmenování pojmů razí cestu nejprve do konverzačního jazyka a pak teprve do jazyka spisovného. Stačí tu uvést historii slov jako *údržbář*, *úkolář*, *devítiletka*, *kádrovník* apod. Často tu k pojmenování stačí jen určované slovo několikáslovného názvu, např. místo spojení *jednotné zemědělské družstvo* se prostě klade slovo *družstvo*.

I po vytvoření jednoslovného pojmenování a jeho zespisovnění zůstává zpravidla v užívání pojmenování víceslovné, např. *čeština* // *český jazyk*, *pětiletka* // *pětiletý plán*, *kádrovník* // *pracovník kádrové evidence* aj. Tato pojmenování tvoří synonymní dvojice, v nichž jednoslovný název má povahu implicitní proti explicitnímu charakteru pojmenování víceslovného. Přitom vznik jednoslovného názvu je svědectvím dotvoření pojmu. Pojmenovávací prostředky se tu kvalitativně mění: explicitní prostředky lexikální, modifikované podle syntaktického pojmenovávacího vzorce, nahrazují se prostředky derivačními nebo kompozičními, tj. prostředky slovtvornými. Vidíme zde, jak vznikání, rozvíjení a dotváření pojmů, pochopitelné při dialektickém pohledu na gnozeologický proces, vynucuje si v jazykovém materiálu soutěžení pojmenovávacích schémat syntaktických se slovtvornými strukturami. Zároveň si uvědomujeme souvislost mezi obojím způsobem pojmenování, a to tím spíše, že i v slovtvorných strukturách můžeme odhalit syntaktické vztahy.

Dosud jsme mluvili o takových slovních spojeních, jejichž obsahem je dotvářený nebo dotvořený pojem. Do větného schématu však vstupují i pojmenování, která sice tvoří obsahovou celost, ale která nepovažujeme za pojem. Ovšem v mnoha případech lze těžko říci, co je ještě pojem a co už pojem není, a patrně tu budeme muset obsah termínu „pojem“ spíše rozšiřovat než zužovat. Přitom nesmíme ztráčet ze zřetele hierarchii pojmů, jejich postupné nadřadování a podřadování. Při takovém přístupu k otázce vyvstane souvislost mezi víceslovným pojmenováním pojmů a obsahových celostí, které se obvykle za pojmy nepovažují. Tím si vysvětlíme i totožnost

syntaktických schémat pojmenovávajících jednou pojem, podruhé složitější obsahovou celost, např. *Český jazyk* × *živý jazyk*. Přitom za obsahové celosti pojmenovávané podle jistých syntaktických schémat budeme pokládat i substantivum s neshodným přívlastkem (např. *voda z pramene*), sloveso s předmětem (např. *pít vodu*) nebo s příslovečným určením (např. *pít s chutí*) apod.

Jaký účel měly všechny tyto úvahy o syntaktických schématech nevětných? Chtěly upozornit na to, že tu je rozsáhlá syntaktická oblast, která si zaslouhuje soustavného výzkumu. V rámci jednotlivých slovanských jazyků bude třeba zjistit, jaké výsledky měla v různých obdobích konkurence pojmenovávacích prostředků syntaktických a slovtvorných. Tím získáme přehled o vývoji pojmenovávacích tendencí v daném slovanském jazyce. Dále se přímo nabízí srovnávání prostředků pojmenovávacích, kterých užívají v témž období různé slovanské jazyky, aby se zjistily shody a rozdíly v této oblasti. Výsledkem široce založeného výzkumu bude rekonstrukce předhistorického stavu a podrobné zachycení vývoje pojmenovávacích tendencí v jednotlivých jazycích. Snad není třeba zvlášť zdůrazňovat, že veškeré práce v této oblasti budou mít smíšený charakter syntakticko-slovtvorný, jak to vyplývá ze samé podstaty pojmenovávacích prostředků.

3. Vedle schémat nevětných je třeba do syntaktických výzkumů zahrnout i schémata nadvětná. Jsou to taková schémata, podle nichž se budují dva sousední obsahově souvisící samostatné větné celky nebo celá skupina takových celků. Často tu vznikají pochybnosti, zdali úvahy o syntaktické stavbě obsahově souvisících dvojic nebo skupin samostatných vět patří do oblasti úvah o jazykovém systému či zdali se tyto úvahy týkají jen oblasti promluvové (řečové). Tím, že jsme zvolili termín „nadvětná schémata“, vyslovili jsme se pro systémovou povahu těchto vzorců, pro jejich příslušnost k syntaktickému systému jazyka. Teprve lexikální realizaci nadvětných schémat chápeme jako záležitost řeči. Neliší se tedy svým fungováním schémata nadvětná od větných a nevětných, a bylo by to také nepochopitelné, kdyby se chovala jinak.

O existenci schémat nadvětných jako složek syntaktického systému jazyka svědčí mimo jiné ta okolnost, že vytvářejí souznačné dvojice nebo řady se schématy souvětnými, o jejichž systémové povaze nikdo nepochybuje. Uvedme jako příklad dvojici: *Nebudu tu věc hájit. Nejsem o její správnosti přesvědčen. || Nebudu tu věc hájit, neboť nejsem o její správnosti přesvědčen.* V nadvětném útvaru, který je uveden na prvním místě, je důvodový vztah implicitní, kdežto v souznačném celku souvětném je podán explicitně. Ovšem i v nadvětném útvaru lze vztahy mezi samostatnými větami vyjádřit explicitně. Např. v uvedeném příkladě nadvětného útvaru můžeme na počátku druhé věty spojky *neboť* nebo vložit do této věty významově blízkou spojku vysvětlovací *totiž*.

Jestliže uznáváme existenci nadvětných schémat, pak musíme odpovědět na důležitou otázku, jaké jsou jejich jazykové prostředky. Bez těchto prostředků by byla nadvětná schémata jen prázdnou fikcí. Na prvním místě je tu třeba jmenovat jako

součást každého nadvětlného schématu slovosledné schéma aktuálního členění. Rozvržení větného celku na část východiskovou (základovou — V), spojovací neboli přechodovou (obyčejně slovesnou — P) a jádrovou (J) je podmíněno jeho kontextovým zařazením, pokud ovšem k tomuto objektivnímu činiteli nepřistupuje činitel subjektivní, který si vyžaduje obrácení schématu. Je zde třeba zdůraznit, že aktuální (kontextové) rozvržení větných členů jako slovosledné schéma není věcí stylistiky, ale syntaxe. Záležitostí stylistiky je ovšem využívání tohoto slovosledného schématu v jazykové praxi.

Námátkou uvedeme jako příklad slovosledného rozvržení nadvětlného syntaktického útvaru začátek Vančurových *Obrazů z dějin národa českého*:

V hlubinách věků (V) — pokrýval severní hranice známých krajin (P) — les (J) — a táhl se (P) — v šíř i dál po okrsčích světa (J). Hvozď (V) — stínil (P) — ty nesmírné země (J). Hradba pralesa (V) — uzavírala (P) — ty nesmírné prostory (J) — a národové, kteří sdílili v těch končinách, (V) — žili (P) — sami sobě (J).

Dalším prostředkem syntaktických schémat nadvětlných jsou nadvětlné spojovací výrazy, především spojky. Obyčejně se tyto spojky považují za větná příslovce, ale to je v rozporu s jejich spojovacím (nadvětlně vztahovým) úkonem. Jejich užívání není sice nutné, protože vztahy mezi samostatnými větnými celky mohou být podány i implicitně, nicméně je pro nadvětlné syntaktické útvary charakteristické. Tendence k uplatňování těchto nadvětlných spojovacích prostředků je nejsilnější v stylu odborném, nejslabší v stylu hovorovém.

Alespoň jeden příklad z *Přehledu československých dějin I (1958)*, s. 31: *Postup Podunajím na jihovýchod přivedl Keltů do styku s jiným etnickým elementem, o němž sice psané prameny mlčí, ale archeologové jej prokazují zřetelně. Byli to totiž Skytové z Černomoří a s nimi patrně i rody jiné, skytským náporem stržené.*

V syntaktických schématech nadvětlných se dále projevuje tendence k disimilaci syntaktických prostředků uvnitř větných celků tvořících nadvětlný útvar, pokud ovšem původce projevu záměrně neužívá syntaktického paralelismu. Dále je pro tato schémata charakteristické, že se v nich uplatňují prostředky odkazové, které zabraňují opakování prvků lexikálních, nebo že se v nich počítá s doplněním těchto prvků z předcházející věty (z předcházejícího kontextu). V mluveném jazyce ještě k tomu přistupují zvláštní nadvětlná schémata intonační.

Nelze tedy o syntaktických schématech nadvětlných jako složkách syntaktického systému pochybovat. Z toho ovšem vyplývá, že je třeba k těmto schématům přihlížet jak v historickém zkoumání skladby jednoho slovanského jazyka, tak i v studiích synchronně nebo historicky srovnávacích. Zařazením skladby nadvětlných útvarů do synchronních, historických i historickosrovnávacích syntaktických prací se obohacují nejen naše znalosti syntaktického systému daného jazyka nebo skupiny jazyků, nýbrž i naše znalosti o spojování myšlenek ve vyšší celky.